Historicity Research Journal
Volume 2 | Issue 3 | Nov 2015

Impact Factor : 0.4521 (UIF)
ISSN:- 2393-8900

Research Article

असहकार चळवळीत खानदेशाचा सहभाग

इंदिरा अशोक लोखंडे[१] , के. डी. ढेकणे[२]

[१]एम. फिल. संशोधक (इतिहास) , उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.
[२]संशोधक मार्गदर्शक , नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगाव.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात असहकाराचा कार्यक्रम अतिशय प्रभावीपणे राबविण्यात आला होता. खानदेशात महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून स्वातंत्र्याचा लढा लढविण्यात आला. त्यात खानदेशाचे योगदान महत्वपूर्ण दिसून येते. ग्रामीण भागापर्यंत असहकार चळवळीचे लोण पसरलेले होते. असहकाराचा ऐतिहासिक ठराव महाराष्ट्राच्या पवित्र भूमीवर पारित झाल्यामुळे खानदेशात ऐक्य निर्माण झालेले होते. महात्मा गांधीजींच्या असहकार चळवळीच्या सुरूवातीला महाराष्ट्रात सर्वप्रथम भुसावळच्या अण्णासाहेब दास्ताने यांनी १ फेब्रुवारी १९२१ व अलीबागच्या माधवराव गोसावी या दोन वकीलांनी वकीलीचा कायमचा त्याग केलेला होता. [१]

असहयोग आंदोलनात स्वदेशी, सरकारी शाळांवर बहिष्कार कोर्टावर बहिष्कार, राष्ट्रीय शाळांची निर्मिती, मद्यपान निषेध, विदेशी कापडावर बहिष्कार व विदेशी कापडाची होळी खादीचा प्रचार इ. अनेक कार्यक्रमाला खानदेशातून चांगला प्रतिसाद मिळालेला होता. जळगाव येथील श्री. देवकीनंदन नारायण यांनी कॉलेज सोडून कॉंग्रेसच्या कार्यात स्वतःला वाहून घेतले तसेच एरंडोल येथील श्री शंकरभाऊ काबरे यांनी ही कॉलेज सोडून कॉंग्रेस चळवळीत सहभाग घेतला. [२]

महाराष्ट्रात गांधीजींचे नेतृत्व प्रस्थापित करण्यासाठी दास्तानेंनी व शंकरराव देवांबरोबर दौरा केला आणि प्रचाराचे माध्यम म्हणून सत्याग्रही नामक नियतकालिका सुरू केली. राष्ट्रीय शाळा स्थापनेच्या कार्यक्रमानुसार जळगाव, भुसावळ, अमळनेरला राष्ट्रीय शाळा सुरू करण्यात आल्या. [३]

सन १९२१ च्या असहयोग आंदोलनात भाग घेतल्याबद्दल मुंबई इलाख्यात सर्वात जास्त खटले भरण्यात आले होते. सातारा, पूर्व खानदेश जिल्ह्यातील कॉंग्रेस कार्यकर्त्यावर पूर्व खानदेशातील चळवळीस अधिक चालना मिळाली गांधीजींनी पूर्ण खानदेश, नाशिक, सोलापूर इ. जिल्ह्यामध्ये केलेल्या १९२१ च्या दौराने ! स्वातंत्र्य आंदोलनाची राष्ट्रव्यापी जडण घडण करण्याच्या दृष्टीने १९२०-१९२२ च्या असहयोग आंदोलनास अनन्यसाधारण महत्व झाले होते.

१९२३ मध्ये महाराष्ट्र प्रांतिकचे अधिवेशन जळगावला घेण्यात आले, कै. गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखाली कै. शंकरराव देव व अण्णासाहेब दास्ताने यांनी जळगावात यशस्वी केले, या अधिवेशनाला जोडूनच खादी प्रदर्शन ही भरविण्यात आले, हे खादी प्रदर्शन अतिशय भव्य व आकर्षक होते. खादी प्रदर्शनाचे उद्घाटन नवाकाळचे संस्थापक कृ. पा. तसेच सरकारी शाळावर बहिष्कार घालून राष्ट्रीय शाळा महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी सुरू झाल्या. त्या ठिकाणी शिक्षणाबरोबरच सुतकताई व खादी प्रचाराचे कार्य ही सुरू झाले खानदेशातील जळगाव जिल्ह्यात राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू झालेल्या होत्या, त्यातूनच अनेक सत्याग्रही तयार झाले. त्यामुळे प्रत्येक चळवळ प्रभावी होत गेले.

खानदेशातील कॉंग्रेसने वेळोवेळी राबविलेल्या विविध उपक्रमात स्त्रियांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग नोंदविलेला होता. शासकीय चरित्रकोषात धुळे जिल्ह्यातील २३ स्त्रियांचा उल्लेख आढळतो. या व्यतिरिक्त धुळे जिल्ह्यातील तुरूंगाच्या नोंदीनुसार १२ स्त्रियांचा स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग दिसून येतो.

भारतातील वेगवेगळया प्रांताप्रांतातील असहकार चळवळीच्या देशव्यापी लाटेमुळे ब्रिटीश साम्राज्यशाहीच्या अहंकाराला जबरदस्त हादरा बसला होता. १९२१ मध्ये असहकार चळवळ फोफावली. असहकारिता सुरू करावयाच्या फंडास गांधीजींनी टिळक स्वराज्य फंड असे नाव दिले होते. राष्ट्रीय शिक्षण आणि स्वातंत्र्य चळवळ यांची सांगड घालून गांधीजींच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून स्वातंत्र्याच्या लढ्याचे स्वरूप जनआंदोलनात रूपांतरित करण्यात आले होते. त्यात स्त्रिया कोठेही कमी नव्हत्या.

दांडी यात्रा ५ एप्रिल १९३० रोजी गांधीजी दांडी येथे पोहोचल्यावर पुरी झाली. २४० मैलांचे अंतर पायी चालून जाताना गांधीजींनी वाटेत गुजरातेतील ग्रामीण भागातील शेतकरी स्त्रिया व परुषांना परक्या सरकारविरूध्द अहिसंक लढा करण्याची प्रेरणा मिळाली होती.[३]
६ एप्रिल रोजी गांधीजींनी समारंभपूर्वक मिठाचा कायदा मोडला आणि ७ एप्रिल पासून सरकारने अटक सत्र सुरू केले. गुजरात व मुंबई शहरात कायदा मोडून गोळा केलेल्या, मिठाची विक्री करणाऱ्या अनेकांना अटक करण्यात आली त्यात मिठाचा कायदा मोडणाऱ्यांमध्ये स्त्रिया ही मोठया प्रमाणात होत्या. कमलादेवी चटोपाध्याय, अवंतिकाबाई गोखले, हंसा मेहता, लिलावती मुंशी, गंगाबाई पोशा नाखवा, दादाभाई नौरोजींची नात पेरीन कॅप्टन वगैरे स्त्रिया होत्या ``स्त्रियांच्या उध्दारासाठी पाऊणशे वर्षे समाज सुधारणेची चळवळ करू शकली नव्हती ते या मोहीमेने काही आठवडयांतच मिळविले.``[४]

भागिरथीबाई चौधरी :-

भागिरथीबाई यांचा जन्म ३ मार्च १९१९ रोजी झाला होता, त्यांचे शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत झाले होते. त्या राहणाऱ्या ममुराबाद ता. जळगाव ह्या ठिकाणी होत्या. भागिरथीबाई चौधरी ह्या वयाच्या १० व्या वर्षात बरोबरीच्या मैत्रिणी समवेत कायदेभंगाच्या चळवळीत पडले होते. भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील कै. सिताराम भावजी चौधरी ह्यांच्या पत्नी होत्या व स्वातंत्र्य लढयात त्यांच्या बरोबरीने कार्य केलेले दिसून येते. गावोगावी कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली होती, तसेच मिठाच्या सत्याग्रहात ही त्यांनी हिरीरीने सहभाग नोंदविलेला दिसून येते. त्यांच्या ह्या लढयात त्यांच्या सहमैत्रिणी रूक्मीणीबाई, सरस्वतीबाई धनाजी चौधरी, सरलाबाई चौधरी ह्या गावोगाव प्रभात फेऱ्या काढीत असत. काळे निशाणे घेऊन दारू दुकानावर पिकेटिंग करीत गाणे म्हणत त्याचबरोबर भागिरथीबाई चौधरी यांनी कायदे भंगाच्या चळवळीत पडले होते. त्यांच्या तिघी मैत्रिणी म्हणजे रूक्मीणीबाई, सरस्वतीबाई, सरलाबाई आणि भागिरथीबाई यांना चौघांना कायदेभंगाच्या चळवळीत पकडले गेले. त्या तिघींना ६-६ महिन्यांची शिक्षा देण्यात आली. परंतु भागीरथीबाई वयाने लहान असल्याने सोडून दिले गेले होते.[५]

भागिरथीबाई चौधरी यांना देशसेवेची गोडी लागली. खिरोद्यास धनाजी नानांनी आश्रम सुरू केला होता. त्यात सूत कताई, पेळू करणे इ. चे शिक्षण मिळत असे, गीताईचे पाठांतर ही करून घेतले जाई या आश्रमात मुलांना व बायांना प्रवेश होता. त्यात भागिरथीबाई चौधरी यांनी सहभाग घेतलेला दिसून येतो. सूत कताई गीताई इ. चे शिक्षण मिळाले त्याचबरोबरच गावात व आजूबाजूच्या खेडयात प्रभात फेऱ्याही काढल्या जात असे, त्यात १०-१५ बायांचा गट होता. गटागटाने निघून प्रभात फेरी काढीत असून प्रभात फेरीच्या वेळी `नही रखनी, नही रखनी। यह जालीम सरकार नही रखनी।` इ. गाणी म्हणून ब्रिटीश सरकारविरूध्द लढा दिलेला दिसून येतो. १९३५ साली संपूर्ण महाराष्ट्राच्या पदयात्रेत सामील झाले. १९३६ च्या फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनाचा महाराष्ट्रभर प्रचार केला. फैजपूर अधिवेशन काळात स्वयंसेविका म्हणून वाढण्याचे काम केले. स्वयंसेविकेचे काम करतांना मुंबईहुन आलेली स्वातंत्र्य ज्योत भागिरथीबाई यांनी सानेगुरूजींच्या हाती दिली होती असे महत्त्वाचे कार्य भागिरथी बाईंचे दिसून येते. अधिवेशन संपल्यावर जवाहरलालजींकडून ज्योत घेऊन ती फैजपूरहून खिरोद्यास आणली, त्या ज्योतीबरोबर गांधीजीही पायीच खिरोद्यापर्यंत आले, तेथे पू. बापुजीना आरतीने ओवाळले व हार घातला तेव्हा बापूजींनी भागिरथीबाई यांच्या डोक्यावर प्रेमाने हात ठेवला. त्यांच्या डोक्यावर फुले होती. व हिंदीत म्हणाले, ``फुले पेडो पर ही शोभा देते हैं।`` असा संवाद भागिरथीबाईंशी महात्मा गांधीनी केलेला दिसून येतो. ही माहिती `स्वातंत्र्य लढयात माझ्या सहभाग` स्वतःच्या मुलाखतीतून माहिती मिळते. तसेच १९३७ साली धनाजी नाना काँग्रेस चे सदस्य म्हणून निवडणूकीत उभे होते. प्रचारासाठी दोन्ही खानदेशातील गावागावात जाऊन प्रचार केला.[६] त्या प्रचाराच्या वेळी मार्गदर्शक म्हणून पू. साने गुरूजी व इतर बऱ्याच महिला सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो.

भागिरथी चौधरी यांचे पती सिताराम भाऊ चौधरी हे प्रख्यात क्रांतीकारक होते. देशसेवेच्या कार्यास त्यांनी स्वतःला पूर्ण वाहून घेतले होते. त्यांच्या हातून देशसेवा उत्तमक प्रकारे व्हावी म्हणून भागिरथीबाई त्यांच्या खांद्यास खांदा देऊन सर्व आयुष्यभर त्यांना सहकार्य केलेले दिसून येते. भागिरथीबाई चौधरी यांनी खादीचा स्वतः वापर करून प्रचार व प्रसार करीत राहिल्या. स्वातंत्र्य सैनिकांच्या सभांना व मेळाव्यास सतत हजेरी देत असत. अशा प्रकारे लढयासाठी स्वतःला पतीसमवेत वाहून घेतलेले दिसून येते.

सुधाताई दत्तात्रेय कुलकर्णी:-

सुधाताई कुलकर्णी यांचा जन्म जिल्हा जळगाव, जन्मगाव जळगाव ह्या ठिकाणी झाला, त्यांचे शिक्षण इयत्ता ७ वी पर्यंत मराठी माध्यमातून झालेले आहे. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत १९३२ च्या कायदेभंग लढ्यात सहभाग घेतलेला होता. इ. स. १९३२ च्या लढ्यात सहभाग दिल्याबद्दल दोनदा तीन-तीन महिने सश्रम कारावासाची शिक्षा भोगावी लागली होती. त्यांना ती शिक्षा न्यायालयाने कलम U ordinons V of १९३२ या नुसार देण्यात आली होती, ही शिक्षा धुळे तुरूंगात भोगावी लागली होती, सुधाताई कुलकर्णी यांनी १९३२ च्या कायदेभंग चळवळीत सहभाग दिल्याबद्दल शासनाकडून सन्मानपत्र मिळालेले आहे.[७]

हेमा उखर्डू कोष्टी:-

हेमा कोष्टी याचे मूळगाव सावदा ता. रावेर आणि जि. जळगाव हे होते. त्यांचा जन्मांचा नोंद दिसून येत नाही. त्यांनी इ. स. १९३०-३२ सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत सहभाग घेतला होता. त्यांनी या आंदोलनात सभा मिरवणूकीत भाग घेतलेला होता, तसेच त्यांनी खादी ग्रामोद्योगाचे विधायक कार्यात सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो. त्यांनी सन १९३०-३२ च्या सभा मिरवणुकीतून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत लोकजागृती केलेली दिसून येते. त्यांनी केलेल्या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रचार कार्यासाठी त्यांना न्यायालयी-न □लम U orditions V of १९३२ नुसार दोन महिने सक्त मजूरीची शिक्षा व २५ रू. दंड झालेला होता. हेमा कोष्टी यांनी केलेले कार्य फार महत्त्वाचे आहे.[८]

संदर्भ सूची :-

१) डॉ. पाटील भी. ना. □ानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ 1900-1950
२) फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड 3 पृ. 168
३) डॉ.चौधरी कि. □ा. (संपा) जळगाव जिल्हा गॅझेटीअर पृ. 119
४) मोरे दिनेश आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा पृ. 227
५) श्री. लेले □ा. □ा. आमचा स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग पृ. 17-18
६) ि□त्ता
७) डॉ. कुंटे भ. ग. जळगाव जिल्हा स्वातंत्र्य चरित्र □श खंड 1 पृ. 210
८) ि□त्ता